Сприймати Україну серйозно: Про перешкоди на шляху до запитання «чому»

Анна Іванова

Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха

Стежачи за значною частиною сучасних академічних і політичних дискусій про Україну, швидко помічаєш, що тільки одна відповідь на запитання «Що пішло не так в Україні?» вважається ідеологічно прийнятною: Росія. Не тільки саму війну аналізують виключно крізь призму російського імперіалізму – хоча ця рамка настільки наполегливо витісняє інші пояснення, що понад чотириста відомих дослідників Східної Європи закликали «читати менше про внутрішню політику України та міжнародні відносини», щоб «зрозуміти джерела російсько-української війни».[1] Внутрішні проблеми України та її міжнародні відносини також часто пояснюють Росією, використовуючи різні аргументи: корупцію на найвищих щаблях влади трактують як радянську інституційну спадщину; критику внутрішньої політики відкидають як кремлівський наратив; російськомовних громадян України описують як жертв русифікації; навіть суперечки із сусідньою Польщею щодо історичної пам'яті нерідко пояснюють маніпуляціями Москви, а не нерозв'язаними складнощами спільного минулого й сьогодення двох сусідніх держав. Теза про відповідальність Росії за українські проблеми сягає далеко в історію – найширші трактування відносять первісний злам до часів Київської Русі – і поширюється на кожну сферу аналізу, функціонуючи як онтологічна передумова панівної пояснювальної моделі України як держави й суспільства.

Однак цей аргумент спирається значно більше на теологічні, ніж на наукові засади – не тому, що він завжди хибний, а тому, що сумнів у ньому часто сприймають радше як єресь, ніж як інтелектуальну незгоду. Інакше кажучи, трактування Росії як всеохопної пояснювальної категорії стану українських справ не проходить перевірки на спростовність. У термінах Поппера,[2] наукове знання відрізняє від метафізики, релігії чи ідеології не накопичення підтверджень, а методологічна й емпірична можливість спростування. Отже, сумнів – не нестача відданості справі, а рушій дослідження. Відповідно, пояснювати російським впливом абсолютно все, що будь-коли відбувалося в Україні, – аналітично слабка й інтелектуально лінива позиція, яка підміняє дослідження причин неспростовним пояснювальним принципом. Це закриває саме ті питання, які наука мусить ставити. Тому, шукаючи відповідь на запитання «Чи пішло щось не так в Україні?» – і якщо так, то що саме, – я вважаю за необхідне почати з пояснення, чому взагалі правомірно ставити таке запитання, особливо в академічних дискусіях.

Перше пояснення – наукове. Базова передумова соціального дослідження вимагає визначити об'єкт, поставити його в центр вивчення й зберігати критичну позицію щодо нього.[3] Серйозно вивчати державу й суспільство означає піддавати їх ретельному аналізу: ставити під сумнів припущення, перевіряти конкурентні гіпотези й залишатися відкритими до висновків, які можуть виявитися незручними або політично невигідними. Нехтувати цими принципами означає замінювати дослідження апологією або засудженням. Не тільки як дослідниця, але значно більше як харків'янка, я добре знаю про злочини Росії та її роль у руйнуванні життя в

1 "An Elon Musk-Supported Apology for Russia's War on Ukraine," Ukrains'ka Pravda, 28 April 2026, https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2026/04/28/8032087/.

2 Karl Popper, The Logic of Scientific Discovery (London: Routledge, 2005).

3 Zygmunt Bauman and Tim May, Thinking Sociologically, 2nd ed. (Oxford: Blackwell, 2001), 165–80.

Україні – я бачила їх на власні очі й пережила їх. Ці злочини та ширші процеси в російській державі, режимі, армії й суспільстві необхідно критично вивчати. Без такого аналізу неможливо повністю зрозуміти те, що відбувається в Україні. Водночас аналіз російських чинників не повинен витісняти дослідження процесів усередині самого українського суспільства. Поставити Україну в центр дослідження означає насамперед серйозно ставитися до інтересів українців і сил, що їм протидіють. Вивчення України, обов'язково уважне до ширшого контексту – а саме до ролі її сусідів, партнерів та інших учасників у наближенні держави до катастрофи, – усе ж повинно розглядати її як повноцінний об'єкт дослідження. Воно повинно ставити питання про її структури, динаміку й історичні траєкторії, щоб сприяти дискусіям про майбутнє – особливо якщо ми хочемо, щоби це майбутнє суттєво відрізнялося від сьогодення.

У такого дослідницького підходу неминуче є прямий політичний наслідок: розглядати Україну як суверенну й незалежну державу означає визнавати її здатність до політичної суб'єктності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Пояснювати всі труднощі України виключно діями Кремля означає неявно заперечувати цю суб'єктність: зображати Україну переважно нездатною визначати власний шлях, об'єктом геополітичної конкуренції, а не суб'єктом власної історії. Однак суверенітет передбачає не тільки владу, вплив і здатність ухвалювати рішення, але й відповідальність за зроблений вибір та його наслідки.[4] Якщо Україну належить сприймати серйозно як політичного суб'єкта, її рішення та їхні результати повинні піддаватися такому самому аналітичному розгляду, як і рішення будь-якої іншої суверенної держави. Саме з цієї позиції – серйозного ставлення до України і як об'єкта дослідження, і як суб'єкта політики – виходить цей нарис. І саме з цієї позиції неможливо не помітити, що в Україні щось пішло глибоко не так.

Переосмислення держави й нації

Уважніший погляд на внутрішній розвиток України показує, що сьогодні країна за багатьма параметрами поступається собі часів перших років незалежності. Витоки цього занепаду передують війні 2022 року й пов'язані з тим, як після розпаду СРСР перебудовували державу й націю. Ще до російського вторгнення Україна стала однією з найбідніших країн Європи: її ВВП на душу населення у 2021 році становив 4775 доларів США, що відставало від показників більшості європейських і навіть інших пострадянських держав.[5] Вона дедалі глибше інтегрувалася в периферію капіталістичної світової системи, для якої характерні економічна залежність, слабкі державні інституції, політична нестабільність і соціальна поляризація.[6] Але тридцять п'ять років тому Україна вступила в період незалежності за відносно сприятливих умов. У неї був розвинений промисловий сектор, величезні сільськогосподарські ресурси та інфраструктурна мережа, яка забезпечувала соціальне відтворення населення чисельністю 52 мільйони.[7] Суспільство незалежної України постало як продукт радянської модерності – ур-

4 Alan James, "The Practice of Sovereign Statehood in Contemporary International Society," Political Studies 47, no. 3 (1999): 457–73.

5 World Bank, "GDP per Capita (Current US$) – Ukraine," World Bank Open Data, NY.GDP.PCAP.CD, дата звернення: 10 липня 2026 року, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA.

6 Andrii Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development of Ukraine in 1991–2021 from a World-System Perspective," Interdisciplinary Political Studies 11, no. 1 (2025): 292.

7 Anders Åslund, How Ukraine Became a Market Economy and Democracy (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2009); Robert S. Kravchuk, Ukrainian Political Economy: The First Ten Years (New York: Palgrave Macmillan, 2002); A. I. Amosha, N. E. Briukhovetskaia, and I. P. Buleev, "O vosstanovlenii vedushchei roli mashinostroeniia v postroenii novoi ekonomiki Ukrainy," Ekonomichnyi visnyk Donbasu,64, no. 2 (2021): 94–107.

банізоване й освічене, сформоване промисловим розвитком і значними можливостями соціальної мобільності, з виразними регіональними відмінностями та широким етнічним розмаїттям.[8] На відміну від деяких інших радянських республік, вихід України з Радянського Союзу з перспективи 1990-х і 2000-х років виглядав мирним.

Однак ці сприятливі умови не дали результатів, які вони начебто обіцяли. Незалежність започаткувала одночасне переосмислення держави й нації та перегляд того, як і хто управлятиме ресурсами, успадкованими від радянської держави. Процеси, які часто аналізують як державотворення й націєтворення,[9] починалися не з чистого аркуша, а трансформували вже сформовані радянські українські державу й націю. Концепція національної держави, зосередженої на титульній нації, замінила універсалістський радянський проект, а багатоетнічне населення належало привести у відповідність до цілісної національної та культурної ідентичності.[10] Цю мету переслідували так завзято, що перебудова нації часто випереджала, а часом і підривала розвиток стабільних державних інституцій. Як зауважив Ослунд, у перші роки незалежності «Україна майже ні на чому не зосереджувалася, крім націєтворення», піднімаючи його до рівня «всеохопного пріоритету».[11]

Водночас, під постійним тиском міжнародних фінансових інституцій, Україна впроваджувала неоліберальну економічну програму. На відміну від більшості інших радянських республік, до 2021 року Україна так і не спромоглася відновити економіку до рівня 1990 року.[12] Крім того, економіка зазнала переорієнтації: цілі високотехнологічні підгалузі, як-от авіабудування, важке й енергетичне машинобудування, ракетна та космічна техніка, постраждали; частка високотехнологічних виробництв скоротилася.[13] Частка промисловості у валовій доданій вартості впала з 54,6 відсотка у 1991 році до 23,2 відсотка у 2021-му,[14] а залишилася економіка, переорієнтована на експорт сировини, залежна від імпортних компонентів і побудована на низькій оплаті праці як головній конкурентній перевазі[15] – траєкторія, яку Гужва й Гончаренко описують як «примітивізацію» української економіки.[16]

Ці економічні перетворення радикально змінили соціальний ландшафт. Через перерозподіл державної власності в номенклатурно-кримінальних мережах виник нечисленний олігархічний клас, який зосередив у своїх руках виробничі активи, тоді як основний тягар витрат ліг на решту населення.[17] У середині 1995 року Світовий банк встановив, що 29,5 відсотка українських домогосподарств перебували за межею бідності.[18] Сировинний бум 2000-х років спричинив різке скорочення абсолютної бідності – з 32 відсотків у 2001 році до менш ніж 8 від-

8 Georgiy Kasianov, Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine, 1980s–2010s (Budapest: Central European University Press, 2022), 387–98.

9 Mikhail Minakov, “Istoriia i svoboda na vostoke Evropy: K osmysleniiu postsovetskogo perioda,” Palladium, no. 6 (2023), https://freeuniversity.pubpub.org/pub/p6-01/release/1.

10 Rogers Brubaker, “Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States,” Ethnic and Racial Studies 34, no. 11 (2011): 1785–1814.

11 Åslund, How Ukraine Became a Market Economy, xii.

12 World Bank, “GDP (Constant 2015 US$) – Ukraine,” World Bank Open Data, indicator NY.GDP.MKTP.KD, дата звернення: 10 липня 2026 року, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA.

13 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 299–300.

14 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 300.

15 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 293.

16 Ihor Guzhva and Kyrylo Honcharenko, “Industry of Ukraine: Current Trends and Factors of Development,” Market Relations Development in Ukraine, no. 1 (224) (2020): 18–24 [українською].

17 Oleksandr Baranovs’kyi and Volodymyr Sidenko, “Problemy vlasnosti ta lehalizatsii kapitaliv i dokhodiv v Ukraini,” Natsional’na bezpeka i oborona, no. 2 (50) (2004): 2–13.

18 World Bank, Poverty in Ukraine, Report no. 15602-UA (Washington, DC: World Bank, 1996), https://documents1.worldbank.org/curated/en/413691468779375547/pdf/multi-page.pdf

сотків у 2005-му за власною межею базових потреб Світового банку.[19] Наступне десятиліття значною мірою звело нанівець ці здобутки, а війна на Донбасі та економічна криза 2014-2015 років за один рік збільшили частку населення з доходами нижче прожиткового мінімуму з 17 до 52 відсотків.[20] Через три десятиліття, після часткового відновлення, а потім російського вторгнення, за оцінкою Світового банку, у 2025 році 41,6 відсотка населення жили нижче національної межі прожиткового мінімуму – приблизно вдвічі більше, ніж у 2021-му.[21] До того ж протягом цих років соціальну державу поступово демонтували реформами освіти (2017, 2026), охорони здоров'я (2017, 2020) і пенсійного забезпечення (2011, 2017).

Перебудова держави й нації породила специфічний «поділ праці».[22] Колишня радянська номенклатура значно більше займалася перебудовою держави й поділом її активів, ніж питаннями національної ідентичності, залишаючи символічну сферу переважно культурним елітам, колишнім дисидентам і націоналістичним активістам. Однак перебудова української нації відбувалася швидко й посіла помітне місце в публічних дискусіях. Тож яку саме націю будували? Модель, на яку від початку спирався цей проект, у важливих аспектах походила з XIX століття й застосовувалася до суспільства на порозі XXI-го. Вона ґрунтувалася на наративі аграрної нації з низькою соціальною мобільністю, обмеженою грамотністю та слабкими каналами суспільної комунікації. Відповідно до етнокультурного націоналізму XIX століття цей наратив ототожнював націю з етносом – етнокультурною, мовною та релігійною спільнотою.[23] Історія української нації спиралася на уявлення, збережені в діаспорних спільнотах,[24] які зображали її як «нескінченний ланцюг страждань, труднощів, боротьби за виживання та вічного прагнення до національного самовизначення».[25] Здобуття незалежності сприймали як тріумф історичної справедливості, досягнутий поверненням до традицій недовговічної Української Народної Республіки. Російську імперію та СРСР розглядали як зовнішні сили, що силоміць втягнули Україну у свою орбіту, тоді як участь українців у створенні, підтриманні та розвитку обох держав «у кращому разі пояснювали протиставленням "заслуг і подвигів окремих людей" "злу радянської імперії"»[26] або взагалі не обговорювали. Існування української нації простежували до Київської Русі як ранньої форми державності й далі – до ранніх племінних форм суспільної організації, що дозволяло говорити про тисячолітню українську націю.

У перші роки реалізація цього проекту на політичному рівні відбувалася у формі громадянського націоналізму – моделі, яку протягом 1990-х років просували як нормативну кінцеву мету посткомуністичного переходу[27] і яка розуміє націю як спільноту, об'єднану лояльністю

19 World Bank, Ukraine Poverty Update, Report no. 39887-UA (Washington, DC: World Bank, 2007), 6–7, https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/b933fd79-81a6-5bc0-afe4-5b7024917c39/content.

20 World Bank, Ukraine Poverty and Shared Prosperity Update, 2016–2019 (Washington, DC: World Bank, 2021), 2–6, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099430006232220098/pdf/P172046085949 30609d8f08307fb5dd1ed.pdf.

21 World Bank, Monitoring Living Conditions in Ukraine: Spring 2026 Update, Listening to Ukraine (Washington, DC: World Bank, 2026), 3, https://thedocs.worldbank.org/en/doc/3df3ca7530237868137cf8a73f9b36b2-0080062026/original/Listening-to-Ukraine-Update-Spring-2026.pdf.

22 Georgiy Kasianov, "Ukraine as a 'Nationalizing State': A Review of Practices and Outcomes," Sociology of Power 33, no. 2 (2021): 121 [російською].

23 Kasianov, Memory Crash, 213–47.

24 Per A. Rudling, "Repatriating an Edifying Past: The Diaspora Ukrainian Authoritarian Right and Power over Memory, 1991–2021," Nationalities Papers 52, no. 6 (2024): 1308–31.

25 Kasianov, Memory Crash, 213.

26 Andrii Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski (Zametki ob obshchestvennykh izmereniiakh funktsionirovaniia istorii v postsovetskoi Ukraine)," Ab Imperio 2007, no. 3: 93-102.

27 Matthew Blackburn, "The Persistence of the Civic–Ethnic Binary: Competing Visions of the Nation and Civilization in Western, Central and Eastern Europe," National Identities 24, no. 5 (2022): 468, https://

до національної держави та формально охоплює всі етнічні групи. У результаті примордіалістська концепція нації, на якій ґрунтувалася державна політика пам'яті, могла співіснувати з формами пам'яті представників різних етнічних груп, регіонів і соціальних класів, не визначаючи політичних рішень. До того ж державний контроль над пам'яттю був доволі обмеженим і непослідовним, а питання символів і ритуалів вирішували на рівні регіональної влади.[28] Цю ранню гнучкість уможливлювала й глибша спадкоємність: незалежна Україна в багатьох аспектах залишалася продовженням Української Радянської Соціалістичної Республіки.[29] Символічні зміни – прапори, гімни, валюта, назви вулиць – відбувалися за незмінності власності, територій і статусів УРСР, зокрема членства в ООН. Більшість радянських законів залишалися чинними, більшість радянських функціонерів зберігали посади, навіть багато ритуалів залишалися на місці, а вся цивільна, критична й промислова інфраструктура залишилася. Націоналізм на цьому етапі мав інструментальний характер: він допомагав колишнім радянським елітам легітимізувати свою владу, зберігати кар'єри й отримувати вигоду від поточного перерозподілу капіталу, водночас слугуючи важелем зовнішньої політики, який стратегічно застосовували за потреби.[30]

Із часом ця прагматична конструкція наповнювалася дедалі виразнішим етнонаціональним змістом, оскільки колишня радянська номенклатура намагалася зберегти оперативний контроль над державними активами, а націоналістичні активісти й дисиденти зосереджувалися на управлінні символічною сферою. Головним критерієм включення стало дотримання певного вузького розуміння української культури, мови, ідентичності та бачення минулого. Згодом законодавство про пам'ять стало головним механізмом інституціоналізації цього звуження. Спочатку закони про пам'ять визначали історичні події, які держава вважала гідними вшанування, – наприклад, Другу світову війну[31] і Голодомор;[32] потім вони приписували, як і кого пам'ятати, – наприклад, через героїзацію Степана Бандери та Романа Шухевича[33] або ухвалення закону про борців за незалежність України,[34] а у своїй найрадикальнішій формі почали встановлювати кримінальні покарання за порушення.[35] Етнічний націоналізм не замі-

doi.org/10.1080/14608944.2021.2006169.

28 Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski," 94.

29 Artem Lytovchenko and Olena Muradyan, "Preconditions for Regional Divisions in Ukraine and the Global Implications of the Ukrainian Crisis," in Uluslararası Politikada Ukrayna Krizi, ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar, and Zafer Yıldırım (Istanbul: Beta, 2014), 37–38.

30 Mikhail A. Molchanov, "Post-Communist Nationalism as a Power Resource: A Russia-Ukraine Comparison," Nationalities Papers 28, no. 2 (2000): 276-279.

31 Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», № 1684-III, 20 квітня 2000 року, Відомості Верховної Ради України, 2000, № 30, ст. 239; втратив чинність 21 травня 2015 року на підставі закону № 315-VIII, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», № 315-VIII, 9 квітня 2015 року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 25, ст. 191.

32 Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», № 376-V, 28 листопада 2006 року, Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504.

33 Указ Президента України «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України», № 965/2007, 12 жовтня 2007 року, https://www.president.gov.ua/documents/9652007-6491; скасований рішенням суду на тій підставі, що звання можна присвоювати тільки громадянам України. Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України», № 46/2010, 20 січня 2010 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010; скасований рішенням суду у 2011 році на тій підставі, що звання можна присвоювати тільки громадянам України.

34 Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», № 314-VIII, 9 квітня 2015 року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 25, ст. 190, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19/ed20150409.

35 Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 317-VIII, 9 квітня 2015

нив громадянський варіант, а став співіснувати з ним і посилювати його, поширюючи вимоги національної відповідності за межі мови й культури та дедалі більше ідеологізуючи саму категорію нації. Отже, простір для уявлення й обговорення того, якою могла б бути українська нація, постійно звужувався, а її образ дедалі більше регулювали згори.

Проте незалежно від того, був критерій належності культурно-мовним чи політично-ціннісним, обидва варіанти проводили однакову межу[36] й обидва діяли як «форма знання»,[37] сприймаючи соціальний світ виключно крізь національні категорії та роблячи інші поділи – клас, регіональну належність, мову й покоління – другорядними або невидимими. Саме тому український націоналізм, у громадянському чи етнічному різновиді, структурно не був пристосований до представництва суспільства, від імені якого претендував говорити. Опитування, проведені протягом років незалежності, з разючою регулярністю показували, що питання мови, культури й минулого посідали нижні рядки цих рейтингів. Наприклад, у 2001 році 76 відсотків українців вважали пріоритетною проблемою рівень життя населення, тоді як тільки близько 5 відсотків вказували на статус російської та української мов, а 8 відсотків – на відродження української нації.[38] Сам по собі такий розподіл не дивує: у даних опитувань більшості країн матеріальні турботи переважають символічні, зокрема й у країнах, які зовсім не зазнають економічних труднощів. В українському випадку важливий не цей рейтинг, а те, чому він відповідав. В деяких інших країнах пріоритет рівня життя фіксує стабільні фонові настрої; тут він відображав документально підтверджений економічний обвал і масове зубожіння. Символічний порядок денний домінував незалежно від суспільного запиту й економічних даних. Таким чином, українські національні уявлення XIX століття виявилися неспівмірними з матеріальними й соціальними прагненнями суспільства, яким вони керували, – сучасного суспільства, що прагнуло незалежності не як самоцілі, а як умови поліпшення рівня життя та розширення життєвих можливостей.[39]

Від виключення до стирання: визначення меж національної належності

Якщо ранній період незалежності утвердив націєтворення як панівний публічний порядок денний, то період після Євромайдану прискорив інвестиції в символічну сферу, через які українське націєтворення перейшло від спроби перебудувати українську націю до спроби нормативно визначити, хто до неї належить. Антикомунізм і поступове обмеження російської мови стали важливими інституційними інструментами правового закріплення дедалі вужчого розуміння української національної належності. У 2010-х роках ані Росія, ані Антимайдан не просували комуністичного проекту, проте обидві сторони використовували радянські символи в цьому конфлікті. Саме таке привласнення, а не реальна комуністична політика, дало привід заборонити ці символи в Україні. Демонтаж радянських пам'ятників, перейменування топонімів, заборона Комуністичної партії, декомунізаційне законодавство та скасування попереднього мовного закону разом становили форму символічної мобілізації, наслідки якої для українського суспільства були далеко не символічними. У такий спосіб Україна із запізненням

року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 26, ст. 219, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409.

36 Oleg Zhuravlev and Volodymyr Ishchenko, "Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine," Post-Soviet Affairs 36, no. 3 (2020): 226–45.

37 Rogers Brubaker, Ethnicity without Groups (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 18.

38 Kyiv International Institute of Sociology, "Dumky ta pohliady naselennia Ukrainy, sichen' 2001 roku," 17 January 2001, section "Sotsial'no-politychni oriientatsii," https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&y=2001&m=1&page=1.

39 David R. Marples, "Ukraine's Drive to Independence in 1991," Canadian Slavonic Papers 61, no. 3 (2019): 321–45.

приєдналася до антикомуністичного режиму пам'яті, який постав у Східній Європі наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, у період розширення Європейського Союзу. Розуміння того, чим був цей режим і в чому український антикомунізм був подібний до нього та відрізнявся від нього, необхідне для розуміння подальших подій.

Дедалі більше наукових робіт[40] про антикомунізм як рамку політики пам'яті в постсоціалістичних державах показують, що його найкраще розуміти не як самоочевидне осмислення травматичного минулого, а як боротьбу за владу, спрямовану на встановлення режиму істини. Цей режим одночасно визначає, як слід пам'ятати минуле, які політичні позиції легітимні сьогодні та які майбутні можливі. Як показав Зомборі,[41] східноєвропейський антикомунізм став результатом структурного обміну під час вступу країн Східної Європи до ЄС. Якщо післявоєнна західноєвропейська пам'ять була організована навколо Голокосту та злочинів фашизму, то Східна Європа доповнила цю рамку другою засадничою травмою – злочинами комунізму, позиціонуючи себе як подвійну жертву обох режимів. У цьому процесі Східна Європа внесла комунізм і претензію на статус жертви як свій специфічний історичний досвід, а західноєвропейські інституції кодифікували цей наратив.[42] Отже, «розширення ЄС постало як процес інтеграції, через який континентальна цивілізація возз'єднувалася відповідно до своїх нібито універсальних цінностей».[43] Пам'ять про комунізм таким чином канонізували насамперед як пам'ять про терор, репресії та жертви, хоча повсякденні спогади в постсоціалістичних державах залишалися значно неоднозначнішими, поєднуючи згадки про труднощі із спогадами про соціальну захищеність, модернізацію та колективний поступ.[44]

Україна увійшла в це поле за доволі інших умов. У східноєвропейських державах антикомунізм легітимізували через процес приєднання до європейських структур. Український антикомунізм, своєю чергою, заявляв, що йде шляхом західних сусідів, але набув легітимності через революційні імпульси Євромайдану й мобілізаційний вплив війни. У результаті він став одночасно менш консенсусним і більш безкомпромісним. Опитування громадської думки неодноразово показували обмежену підтримку декомунізації: у листопаді 2016 року тільки 35 відсотків респондентів підтримували перейменування населених пунктів і вулиць, тоді як 57 відсотків виступали проти, з виразним регіональним поділом: підтримка становила 63 відсотки на заході України, 32 – у центрі, 19 – на півдні та 18 – на сході;[45] у заборони комуністичної

40 Див. Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, no. 2–3 (2020): 21–54, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0021; Zoltán Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance: From Memory Politics to the Emergence of a Field of Anticommunism," Theory and Society 50, no. 1 (2021): 65–96, https://doi.org/10.1007/s11186-020-09401-5; Berthold Molden, "Mnemonic Hegemony? The Power Relations of Contemporary European Memory," in EUtROPEs: The Paradox of European Empire, ed. John W. Boyer and Berthold Molden, Cahiers Parisiens 7 (Chicago: University of Chicago Press, 2014), 104–30; Jelena Đureinović, "Beyond the State Agency: Anti-Communist Memory Work in Post-Milošević Serbia," in Researching Memory and Identity in Russia and Eastern Europe: Interdisciplinary Methodologies, ed. Jade McGlynn and Oliver T. Jones (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 183-97, https://doi.org/10.1007/978-3-030-99914-8_11; Jelena Subotić, Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019).

41 Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment."

42 Georgiy Kasianov, "Istorychna polityka ta ontolohichna bezpeka: kontseptual'ni ramky ta analitychni sposterezhennia," Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura, no. 17 (2025): 19; Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance."

43 Máté Zombory, «The Anti-Communist Moment," 36.

44 Berthold Molden, "Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony: On the Power Relations of Collective Memory," Memory Studies 9, no. 2 (2016): 126, https://doi.org/10.1177/1750698015596014.

45 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine," 17 November 2016, https://www.ratinggroup.ua/en/news/otnoshenie-k-otdelnym-istoricheskim-

ідеології була більша підтримка, проте із схожими тенденціями регіонального розподілу[46]. Водночас місцева влада часто саботувала здійснення декомунізації,[47] а науковці[48] та Венеціанська комісія Ради Європи[49] також критикували це рішення. Проте навколо цього проекту сформувалася розгалужена інституційна інфраструктура: Український інститут національної пам'яті, законодавчі механізми, освітні реформи, культурні інституції, медійні ініціативи та організації громадянського суспільства. Активісти, що здобули революційну легітимність на Майдані та достатній вплив на парламентські рішення, спромоглися провести антикомуністичний порядок денний, представляючи його водночас як механізм демократизації та інструмент національної консолідації й посилаючись на східноєвропейські держави як зразок. Однак на практиці український антикомунізм відрізнявся від східноєвропейських прецедентів і часом, і масштабом. У Центральній та Східній Європі осмислення комуністичного минулого зосереджувалося на функціонерах та інституціях, де вони працювали: люстрація майже завжди обмежувалася державним сектором, партійні чиновники зазвичай підлягали провадженням тільки за співпрацю із спецслужбами або можливі кримінальні злочини, а суцільного відкидання всіх колишніх функціонерів переважно не було.[50] Цей момент перехідного правосуддя минув за два десятиліття до початку української декомунізації. На той час спадала й друга, символічна хвиля: Литва, Латвія, Угорщина та Польща обмежили комуністичну символіку, але кримінальна відповідальність збереглася тільки в небагатьох юрисдикціях, оскільки більшість держав перейшла до адміністративних стягнень.[51] Україна пішла проти цієї течії, криміналізувавши виготовлення, поширення та публічне використання комуністичної символіки з покараннями до п'яти років ув'язнення, а для посадовців, повторних правопорушників і тих, хто діє через медіа, – до десяти. Касьянов вказує на ще одну закономірність: правові репресії непропорційно часто вражали маргіналізовані верстви населення.[52] У 2015-2021 роках за статтею 436-1 «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» було порушено 334 кримінальні справи й ухвалено 24 обвинувальні вироки; між 2022 роком і серединою 2025-го відповідні показники зросли до 896 і 307. Із 279 засуджених у пізнішому періоді, щодо яких суди зафіксували соціальний статус, 124 були безробітними або неформально зайнятими, 84 – пенсіонерами, 23 – людьми з інвалідністю; інші – працівниками низькокваліфікованих професій, більшість із середньою або професійно-технічною освітою.[53] Правопорушення стосувалися худі з написом «СССР», прапора, який несли містом у надії продати, листівки, переданої іншій людині, і щонайменше у двадцять одному випадку – вподобання чужого допису.[54] Ця ситуація відкриває ще одне питання: чому закон, представлений

lichnostyam-i-processu-dekommunizacii-v-ukraine.

46 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine."

47 UNIAN, "Prystrasti za dekomunizatsiyeyu," 2 June 2016, https://www.unian.ua/society/1363662-pristrasti-za-dekomunizatsieyu.html.

48 David R. Marples, "Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called 'Anti-Communist Law,'" Krytyka, April 2015.

49 Venice Commission, Joint Interim Opinion on the Law of Ukraine on the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes and Prohibition of Propaganda of Their Symbols, CDL-AD(2015)041-e (Strasbourg: Council of Europe, 2015), https://odihr.osce.org/odihr/216281.

50 Helga A. Welsh, "Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990," Europe-Asia Studies 48, no. 3 (1996).

51 Georgiy Kasianov, "'To Discipline and Punish': A Punitive Turn in the Memory Politics in Ukraine, 2006–2025," Memory Studies (2026): 2, https://doi.org/10.1177/17506980261460344.

52 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'" 16.

53 Kasianov, "'To Discipline and Punish, 14.

54 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'"11.

як захист від зовнішньої агресії, знайшов своїх адресатів серед безробітних, пенсіонерів і людей з інвалідністю? Отже, при уважнішому розгляді стає помітною не тільки суворість санкцій, але і їхній класовий вимір.

Антикомуністичний консенсус, закладений у політику пам'яті східноєвропейських держав, створив риторичну «пастку»: як тільки антикомунізм стає синонімом демократії, свободи та європейськості, ставити під сумнів його передумови вкрай важко. Опозицію трактують уже не як політичну незгоду, а як свідчення моральної неповноцінності, і антикомунізм стає універсальною передумовою легітимної участі в публічному житті. Ця умова одночасно впливає на всі часові виміри. Щодо минулого законодавство про пам'ять приписувало нормативні тлумачення радянського періоду, засуджуючи комунізм, зображаючи його зовнішнім і нав'язаним Україні та криміналізуючи його символи. Щодо сьогодення це звужувало спектр доступних політичних позицій, обмежувало політичну участь і опозиційну політику, а також можливості представництва значних соціальних груп. Щодо майбутнього антикомунізм закривав сам горизонт мислимих альтернатив. Він привласнив і переозначив саму категорію революції: прославляючи Євромайдан як прогресивну революцію, він піднімав народну мобілізацію до визначальної ознаки революційної дії, роблячи її соціально-перетворювальний зміст другорядним. Водночас ідею соціальної революції в її емансипаційному значенні, як стверджував Траверсо, відправили в архів – «до розділу "тоталітаризм" в історії XX століття»[55] – і оголосили злочинною. Конституційно закріпивши прагнення інтеграції до ЄС і вступу до НАТО, законодавці окреслили українське майбутнє, у якому не було місця соціально-революційному перетворенню. Будь-яку спробу кинути виклик постсоціалістичному неолібералізму, як і в інших східноєвропейських державах, в Україні засуджували як «етично небезпечну й неприйнятну, таку, що повертає примару тоталітаризму»,[56] і державні діячі, і громадянське суспільство. Розмова про майбутнє в категоріях класу, перерозподілу, суспільної власності чи соціального захисту в кращому випадку змістилася на самі маргінеси. Будь-яке бачення соціальних перетворень поза горизонтом ліберальної демократії та ринкового капіталізму відкидали заздалегідь. Разом із цим націю міцно утвердили як головного суб'єкта колективного життя, наполягаючи на єдності інтересів усіх, хто до неї належить.

Цю риторичну «пастку» додатково посилює логіка жертви, на якій спирається антикомуністична рамка. Як показали Бер та співавтори, антикомунізм спричинив «ескалацію віктимізації в історичних дискусіях»[57] – конкурентне роздування претензій на страждання, яке закриває критичне обговорення, замінюючи його моральними нормами. Статус жертви завдяки зв'язку з невинністю надає моральний авторитет: він легітимізує дії постраждалої групи й водночас відводить увагу від її власної поведінки, оскільки жертва за визначенням не може відповідати за обставини своїх страждань.[58] У найрозвиненіших формах статус жертви переходить у те, що описують як націоналізм жертви, – форму націоналізму, побудовану на пам'яті про колективні страждання, у якій бінарна опозиція провини й невинності стає головною призмою

55 Enzo Traverso, Le passé, modes d'emploi: Histoire, mémoire, politique (Paris: La Fabrique, 2005), 88, цит. за: Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, no. 2–3 (2020): 32.

56 Liviu Chelcea and Oana Druţă, "Zombie Socialism and the Rise of Neoliberalism in Post-Socialist Central and Eastern Europe." Eurasian Geography and Economics 57, nos 4–5 (2016): 525-26. https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273.

57 Valentin Behr, Muriel Blaive, Anemona Constantin, Laure Neumayer, and Máté Zombory, "An Anti-Communist Consensus: The Black Book of Communism in Pan-European Perspective," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, nos. 2–3 (2020): 17, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0055.

58 Elissa Helms, Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina (Madison: University of Wisconsin Press, 2013), 4; Lilie Chouliaraki, Wronged: Victimhood in Public Discourse (New York: Columbia University Press, 2024).

тлумачення політичної дійсності.[59] Застосована до України, ця логіка бачить націю насамперед як вічну жертву зовнішнього гноблення – імперій, русифікації, радянського панування, російської агресії, – структурно ускладнюючи запитання про те, чи несуть самі українські політичні діячі будь-яку відповідальність за шлях країни в минулому й сьогодні. Пояснення, що спираються на суперечливі інтереси, політичні рішення або інституційні провали, ризикують виглядати морально підозрілими, оскільки ускладнюють наратив жертви. Саме ця логіка робить запитання про те, що пішло не так в Україні, якщо розглядати її на власних підставах, не просто незручним, а практично нелегітимним.

Антикомунізм в Україні не залишився в межах історичної пам'яті. Те, що історичний досвід комунізму в Україні був пов'язаний насамперед із Радянським Союзом, дозволило розчинити СРСР в українському політичному дискурсі в ширшому нарративі російського імперського панування. Тому засудження комунізму часто зливалося з відкиданням російської культури й мови. Це ототожнення також закріпили юридично. Законодавство про пам'ять і закони про декомунізацію прямо прирівнюють Радянський Союз, Російську імперію та послідовні форми російської державності як безперервні вияви того самого імперського проекту. Отже, питання російської мови в Україні вийшло із сфери культурних прав чи адміністративної зручності й зрештою стало трактуватися як інструмент підтримання та захисту національного проекту.

Від здобуття незалежності українське мовне законодавство щодо російської мови рухалося виразною траєкторією: від дозволених форм, що враховували мовне розмаїття країни, до дедалі обмежувальніших норм, зосереджених на виключному публічному домінуванні української. Хоча Конституція формально гарантує вільний розвиток, використання й захист російської та мов меншин, наступне законодавство поступово звужувало практичну сферу цих гарантій. Вирішальний зсув стався після 2014 року: одним із перших кроків післямайданної влади було скасування чинного закону про регіональні мови, який надавав розширені права мовам, якими розмовляли понад 10 відсотків населення певного регіону. Ця траєкторія прискорилася через низку правових та інституційних змін, кульмінацією яких став Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що встановив українську як обов'язкову мову публічної комунікації та суттєво обмежив сферу використання мов меншин.[60] Закон «Про національні меншини» запровадив додаткові обмеження мов, пов'язаних із державами, визнаними агресорами або окупантами,[61] – положення, фактично спрямоване проти російської. Державні інституції, відповідальні за дотримання мовних норм, розширили повноваження нагляду за публічним використанням мов. Процес отримав концептуальне завершення в рішенні Конституційного Суду від липня 2021 року, який оголосив українську «кодом нації»[62] і прямо відкинув уявлення про російськомовних українців як окрему соціально-демографічну групу. За аргументацією Суду, російськомовні громадяни достатньо володіють українською й тому не потребують колективного захисту. Їхнє існування переосмислили

59 Jie-Hyun Lim, "Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability," in Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories, ed. Aleida Assmann and Sebastian Conrad, Palgrave Macmillan Memory Studies (London: Palgrave Macmillan, 2010), 139.

60 Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 2704-VIII, 25 квітня 2019 року, Відомості Верховної Ради України, 2019, № 21, ст. 81, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text.

61 Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», № 2827-IX, 13 грудня 2022 року, Відомості Верховної Ради України, 2023, № 46, ст. 114, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text.

62 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 1-р/2021, справа № 1-179/2019(4094/19), 14 липня 2021 року, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

як наслідок історичної русифікації, а не усталену соціальну реальність, яку потрібно враховувати.[63]

Проте ця правова рамка нехтує соціальною реальністю, яку нібито покликана регулювати. У 1991–1994 роках 56,2 відсотка українців визначали російську як «найзручнішу» або «бажану» мову спілкування – на південному сході цей показник сягав 81,5 відсотка.[64] Євромайдан і збройний конфлікт 2014 року не змінили радикально загальнонаціонального розподілу мов повсякденного вжитку.[65] До того ж у 2015 році 52 відсотки українців підтримували надання російській офіційного статусу в регіонах, де цього бажала більшість,[66] а напередодні повномасштабного вторгнення «майже половина громадян України активно використовувала цю мову [російську] переважно або нарівні з українською».[67] Навіть у 2023 році близько 80 відсотків мешканців Одеси й Харкова повідомляли, що вдома користуються російською.[68] За цими цифрами стоять конкретні соціальні групи, які в кількох регіонах становлять більшість населення. Як lingua franca Російської імперії та Радянського Союзу російська в Україні ніколи не була мовою меншини у звичайному розумінні: її засвоювали як першу мову не тільки етнічні росіяни, але й представники широкого кола етнічних груп[69] та різного соціального походження – вчителі, промислові робітники, студенти. До того ж у південно-східних регіонах цей процес почався ще в дорадянську добу, коли населені пункти регіону перетворювалися на промислові й торговельні центри Російської імперії.

Після початку російського вторгнення 2022 року правові обмеження мовного вжитку супроводжувала відкрита стигматизація російськомовних українців у публічному дискурсі. Залежно від контексту ці люди поставали як жертви русифікації, що потребують культурної реабілітації, як носії чужого впливу, потенційні колаборанти, залишки радянського минулого або група, якої не існує[70]. Міністр освіти вказав на «кореляцію» між ракетними ударами по Україні та російською мовою.[71] Колумніст найбільшого онлайн-видання країни стверджував, що «російськомовних українців не існує, тільки русифіковані», водночас покладаючи на них «частку відповідальності за цю війну».[72] Мер Івано-Франківська підтримав запровадження мовних патрулів для контролю використання російської в публічному просторі.[73] Відомий

63 Oleksandr Kyselov, “How Language Is Weaponized in Wartime Ukraine,” Jacobin, 5 September 2025, https://jacobin.com/2025/09/russian-language-ukraine-weaponized-war.

64 Volodymyr Kulyk, “Rodnoi iazyk i iazyk obshcheniia: na chto dolzhna orientirovat’sia iazykovaia politika?” Vestnik obshchestvennogo mneniia: Dannye. Analiz. Diskussii, no. 3 (105) (2010): 77.

65 Volodymyr Kulyk, “Language Shift in Time of War: The Abandonment of Russian in Ukraine,” Post-Soviet Affairs 40, no. 3 (2024): 165, https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2318141.

66 Kyiv International Institute of Sociology, “Stavlennia do statusu rosiis’koi movy v Ukraini,” 10 April 2015, https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&y=2015&m=4.

67 Kulyk, “Language Shift in Time of War,” 160.

68 Rating Sociological Group, Eighth All-Ukrainian Municipal Survey, April–May 2023 (Kyiv: Center for Insights in Survey Research, 2023), 154, https://web.archive.org/web/20250317124205/https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_may_2023_ua_-_final.pdf.

69 Liudmila Kudriavtseva, “Status russkogo iazyka vs iazykovaia samoidentifikatsiia grazhdan Ukrainy,” Slovo.ru: Baltiiskii aktsent, no. 3 (2012): 35.

70 “Kremin zaiavyv, shcho ne isnuie rosiis’komovnykh ukraintsiv,” NV, 22 November 2023, https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/taras-kremin-rozpoviv-chi-isnuye-ponyattya-rosiyskomovni-ukrajinci-50370471.html.

71 Iuliia Kharchenko, “’U takykh liudei ie problemy’: Lisovyi zhorstko vyslovyvsia pro rosiis’ku movu, koly litaiut rakety,” 24 Kanal, 15 February 2026, https://24tv.ua/education/ministr-osviti-lisoviy-pro-movne-pitannya-shkolah-yak-vin-povyazav_n3010237.

72 Dmytro Sinchenko, “’Russkoiazychnykh ukraintsev’ ne sushchestvuet. Est’ tol’ko rusifitsirovannye,” Ukrains’ka Pravda, 17 June 2022, https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2022/06/17/7352949/.

73 Vitaliia Kohuch and Andrii Harhara, “V Ivano-Frankivs’ku diiut’ movni patruli – iak vykoriniuiut’

актор запропонував бити дітей за російську мову; письменник закликав публічно докоряти батькам «русифікованих» дітей.[74] Чинна Уповноважена із захисту державної мови дійшла до того, що поставила під сумнів, чи взагалі можна вважати homo sapiens людей, які не перейшли на українську.[75] Вражає те, що ці зображення приписують російськомовним українцям практично будь-який можливий статус, крім статусу звичайних громадян, здатних самостійно визначати власну суб'єктність. Вони можуть бути жертвами, загрозами безпеці, колоніальними підданими або історичними аномаліями – але дедалі менше їх визнають частиною населення, існування якої можна вважати самоочевидним.

Кожен раз, коли я чую, що російськомовні українці – «політичний конструкт»,[76] мимоволі замислююся, ким саме були люди, серед яких я прожила все життя. Невже мої батьки, чиї казки перед сном давали мені відчуття безпеки, і бабусі та дідусі, чиї розповіді про власне життя давали відчуття тяглості, були просто жертвами, які не спромоглися усвідомити свою справжню ідентичність? Вихователі в моєму дитсадку, шкільні вчителі та університетські викладачі, які навчили мене сумніватися, ставити питання, цікавитися, аналізувати й розуміти, – чи були вони принаймні «homo sapiens»? Мої сусіди в багатоквартирному будинку, які солідарно підтримували одне одного у скрутні часи, і мої прабабусі та прадідусі в селі, які пережили всі потрясіння XX століття, – невже вони були тільки залишками русифікації? Мої друзі, з якими я ділилася дитячими таємницями, першими закоханостями та різними відкриттями – російською, завжди, – невже вони були колонізованими суб'єктами, нездатними до емансипації? Чи існували взагалі всі ці люди? Чи існую я?

Це питання не риторичне. Із соціологічної перспективи те, що відбувається, можна зрозуміти як рух від онтологічного виключення до стирання.[77] Виключення передбачає існування групи, якій у певній картині світу відмовляють у правах, ресурсах або визнанні. Стирання відмовляється визнавати саме існування групи. Якщо російськомовних українців не існує, то неможливі ні легітимне представництво їхніх інтересів, ні вимоги від їхнього імені, ні колективні скарги, що потребують політичної уваги. Зникнення категорії взагалі усуває можливість політичного оскарження: неможливо організуватися або вимагати визнання як член групи, про яку офіційний дискурс наполягає, що її немає. У цього закриття є конкретна соціальна адреса. Прихильність до російської не зникла після лютого 2022 року, але стала концентрованішою: найсильніше вона зберігається серед робітничого класу, для якого питання мови й символів залишаються «далеко не нагальними проблемами».[78] Те, що представляється як культурна політика, діє як «соціальна боротьба на ґрунті мови»[79] – себто форма класової боротьби, інструмент, за допомогою якого панівний клас зміцнює свій символічний та інституmovu ahresora z ukrains'kykh vulyts'," 5 Kanal, 11 November 2024, https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivano-frankivsku-diiut-movni-patruli-iak-vykoriniuiut-movu-ahresora-z-ukrainskykh-vulyts-338243.html.

74 Mariia Kasii, "Po sr*tsi rizkoiu vidporoty, – aktor Bohdan Beniuk zaklykav byty ditei za rosiis'ku movu," 24 Kanal, 29 April 2025, https://24tv.ua/show24/bogdan-benyuk-zaklikav-biti-ditey-za-rosiysku-movu-zayava-aktora_n2810518.

75 "Vsi, khto vvazhaie sebe liudynoiu rozumnoiu, pereishly na ukrains'ku movu, – movna ombudsmenka," UNIAN, 5 January 2026, https://www.unian.ua/society/ukrajinska-mova-olena-ivanovska-zaklikala-ukrajinciv-pereyti-na-derzhavnu-movu-13246389.html.

76 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 1-р/2021, справа № 1-179/2019(4094/19), 14 липня 2021 року, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

77 Kevin Richardson, "Exclusion and Erasure: Two Types of Ontological Oppression," Ergo: An Open Access Journal of Philosophy 9, no. 23 (2023): 603–22, https://doi.org/10.3998/ergo.2279.

78 Daria Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok: robitnychyi klas ta movne pytannia," Spilne / Commons, 25 December 2024, https://commons.com.ua/uk/robitnichij-klas-ta-movne-pitannya/.

79 Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok."

ційний авторитет, а витрати лягають на тих, хто найменше здатний їх оскаржити.

Вибірковість визнання виразно підкреслює цю проблему. Україна визнає й захищає культурні та мовні права інших меншин: кримськотатарську зберігають як мову корінного народу, а розширений захист угорської меншини погоджено в межах переговорів про інтеграцію до ЄС. Російській, із набагато численнішою спільнотою мовців, відмовляють у рівноцінній сфері використання. Мій аргумент тут стосується не захисту російської мови. Вимагати захисту означало б прийняти передумову нинішньої політики – що мова становить питання безпеки – і тільки сперечатися про те, яку саме мову держава повинна захищати. Результатом була б глибша сек'юритизація питання, а не його розв'язання. Йдеться про зняття заборон і дестигматизацію мільйонів громадян України, для яких із різних причин російська – перша мова, а отже, один з інструментів, за допомогою яких вони розуміють, хто вони, орієнтуються в суспільстві, осмислюють світ і посідають у ньому певну позицію. Ставлення до російськомовних українців як до проблеми, яку слід розв'язати, а не соціальної реальності, яку потрібно враховувати, не було неминучою необхідністю – неоднорідність можна організувати інакше. Світ дає численні приклади багатомовних, багатоетнічних і багатоконфесійних держав, зокрема й постконфліктних, які виробили дієві механізми представництва інтересів усіх мовних та етнічних груп, включно з найменшими меншинами. Кордони України охоплювали саме таке суспільство – складене з уламків двох імперій, сформоване століттями накладання адміністративних, мовних, конфесійних і культурних меж, які самі становили нашарування конфліктів та антагонізмів, багато з яких не зникли й сьогодні. Це не обов'язково повинно ставати перешкодою. Бельгія, Канада, Швейцарія, Індія – усі постали із складної спадщини й знайшли, хай і недосконалі, способи управляти внутрішніми відмінностями, не заперечуючи їхнього існування й не вдаючись до війни. Наприклад, Боснія прийшла до подібного устрою після війни та з наміром запобігти їй у майбутньому – що по-своєму повчально. Проте українські державотворці обрали модель малих, переважно етнічно однорідних національних держав Центральної та Східної Європи й Балтії – держав, які, з одного боку, успішно віддалилися від Росії та увійшли до Європейського Союзу, а з іншого, за демографічним і соціальним складом принципово відрізнялися від України. У результаті Україна отримала націєтворчий проект, який розглядав неоднорідність не як ресурс для розвитку, а як загрозу, яку слід нейтралізувати. Саме цей вибір цей нарис визначає як критичний поворотний момент.

Сек'юритизація нації: загрози і страх

Після трьох десятиліть визначення нації та того, хто до неї належить, українське націєтворення після російського вторгнення 2022 року досягло кульмінації в тенденції, що поступово розвивалася від перших років незалежності, – сек'юритизації етнічних і громадянських складових нації. Мову, культуру, історичну пам'ять, політичні позиції та навіть виробництво наукового знання почали тлумачити як питання екзистенційної загрози; вони водночас виступають джерелами небезпеки, об'єктами захисту й засобами оборони. Таке розширення поняття безпеки за межі безпосередніх фізичних загроз – не нове явище. Ще наприкінці 1980-х років Копенгагенська школа доводила, що безпека формується дискурсивно: акт сек'юритизації визначає певний референтний об'єкт як такий, що перебуває під екзистенційною загрозою, і тим самим виправдовує мобілізацію надзвичайних заходів, які виходять за звичайні межі політичного протиборства.[80] Ця логіка не заперечує існування реальних загроз, але привертає увагу до їхніх наслідків для демократичних процесів за межами безпосередньої сфери воєн-

80 Barry Buzan, Ole Wæver, and Jaap de Wilde, Security: A New Framework for Analysis (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998.

ного конфлікту.

Марія Мяльксоо стверджувала, що держави під екзистенційною загрозою прагнуть не тільки забезпечити своє виживання, а й «забезпечити своє буття як буття певного типу» – зберегти конкретне бачення того, ким вони себе вважають, як умову свого подальшого існування.[81] Україна – не виняток. Ведучи війну проти Росії, українська влада досить точно визначила, яку саме Україну варто захищати й що загрожує цьому проекту. Однак наслідок перетворення соціальних, політичних, культурних та ідеологічних проблем на питання безпеки полягає в тому, що ті, хто ставить під сумнів державне пояснення того, чим Україна постає як нація і держава, більше не інакодумці чи опоненти, а вороги, яких потрібно переслідувати за законом. Наприклад, кількість обвинувальних вироків за статтею 436-1 зросла з двадцяти чотирьох за шість років між 2015 і 2021 роками до понад трьохсот між 2022 роком і серединою 2025-го; переважна більшість стосувалася дописів, перепублікацій і щонайменше у двадцяти одному випадку – уподобань у соціальних мережах.[82]

Сек'юритизація вибірково звужує простір допустимих незгод: можна критикувати економічну політику уряду, заперечувати проти підвищення податків і комунальних тарифів, засуджувати реформи освіти й охорони здоров'я та публічно говорити про недостатні пенсії. Ніщо з цього не тягне за собою юридичних санкцій. Ба більше, поточні «картонні протести» демонструють, що критика відступу політичного режиму від демократії з позицій панівної ідеології також не має юридичних наслідків. Натомість про минуле, ідентичність, націю, культуру та мову існує тільки один прийнятний спосіб говорити. Мовну політику не можна відкрито обговорювати, оскільки вважається, що вона стосується національного виживання; закони про пам'ять не можна ставити під сумнів, оскільки вважається, що вони захищають історичну правду; обмеження політичних організацій виправдовують захистом самої демократії. Чим більше питань сек'юритизується, тим менше їх залишається відкритими для звичайної незгоди. Саме таку асиметрію породжує сек'юритизація, починаючи підривати саму політику та прагнучи придушити або зафіксувати «внутрішньо властивий політичному антагонізм».[83] Демократична політика передбачає незгоду. Вона потребує існування суперників, чиї ідеї можна заперечувати, але чиє право брати участь у публічній дискусії залишається безсумнівним. Як доводила Муфф, розрізнення суперника та ворога фундаментальне для демократичної політики.[84] Проте за умов сек'юритизації зберігати це розрізнення дедалі важче. Як тільки незгоду витлумачено як загрозу безпеці, а опонента перетворено на ворога, питання вже не в тому, чи переконливі його аргументи, а в тому, чи небезпечна його присутність. Як наслідок, публічне обговорення поступається управлінню безпекою. Питання, які зазвичай належали б до сфери політичної дискусії й за своєю природою колективні, – які свята відзначати, яких ритуалів дотримуватися, які партнерства розвивати, які політичні програми обговорювати – стають закритими для оскарження й навіть криміналізуються.

Парадоксально, але цей процес деполітизує саме ті питання, які найнагальніше потребують політичного обговорення. Заздалегідь фіксуючи пам'ять, ідентичність і належність, він закриває дискусію про те, в якому суспільстві українці хочуть жити. Боротьба між конкуруючими баченнями спільного блага замінюється адмініструванням офіційно санкціонованих істин. Зникає не сам конфлікт, а публічний простір, у якому його можна виразити й узгодити. Це породжує разючий парадокс у самому осерді сучасного українського публічного дискурсу.

81 Maria Mälksoo, "'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security," Security Dialogue 46, no. 3 (2015): 224.
82 Kasianov, "'To Discipline and Punish.'"
83 Mälksoo, «›Memory Must Be Defended,'" 227.
84 Chantal Mouffe, Agonistics: Thinking the World Politically (London and New York: Verso, 2013), 6–7.

Панівні політичні та академічні наративи часто наголошують на безпрецедентній національній єдності: війна, як стверджують, нарешті консолідувала Україну в єдину політичну націю, розчинивши поділи минулого.[85] Проте саме існування такої кількості заборон – на символи, мову, історичні інтерпретації, політичні позиції – вказує на те, що в українському суспільстві існують погляди, саму наявність яких вважають несумісною з національною згуртованістю. Отже, за такого підходу єдність розуміють через усунення інакодумства. Процес сек'юритизації, який, як стверджують, зміцнює національну ідентичність, насправді звужує політичну спільноту: ті, хто кидає виклик цьому наративу, дедалі частіше постають як загрози, а не як політичні опоненти. Таким чином, логіка сек'юритизації поглиблює динаміку включення та виключення на підставі політичних позицій або етнічності, позначаючи цих людей як джерело загрози. Те, що починалося як спроба визначити націю, перетворюється на спробу убезпечити це визначення від альтернативних розумінь соціальної реальності.

Сек'юритизація публічного життя не залишається на рівні законодавства та інституційного устрою, а проникає далі, у повсякденні взаємодії. Провадження за статтею 436-1 регулярно відкривали на підставі анонімних повідомлень і скарг пильних громадян: сусідів, колег, знайомих.[86] Як тільки починає вважатись, що загрози перебувають не тільки за державними кордонами, а й усередині самого суспільства, співгромадяни стають потенційними джерелами небезпеки. Це проявляється через кримінальні переслідування за вподобання та перепублікацію комуністичних символів у соціальних мережах; штрафи за використання російської мови в публічному просторі; безконтрольну стигматизувальну риторику посадовців та активістів, які закликають до суворих санкцій проти «неналежних» громадян; погрози ультраправих груп, які влада залишає без реагування, а медіа популяризують; постійну відмову як академічного, так і медійного аналізу розглядати ці явища як проблеми, гідні серйозної уваги. На афективному рівні результатом стає суспільство, в якому панує страх.

Страх, який зазвичай розглядають як психологічне явище, має соціальні та політичні наслідки. Хоча люди можуть переживати те, що можна назвати «природними» емоційними реакціями на безпосередні фізичні подразники, політичні емоції – це реакції на матеріальні та соціальні зміни, які інституційно виробляються й підтримуються.[87] Страх – одна з центральних політичних емоцій. Гоббс дав політичному страху канонічне формулювання: страх смерті, неминучого наслідку війни всіх проти всіх, спонукає людину віддати свободу суверенові в обмін на безпеку. Велика трагедія, як-от війна, терористичний напад чи геноцид, створює реальні підстави для маніпулювання страхом, водночас легітимізуючи суспільний порядок, який у відповідь може вдаватися до репресивних засобів, увічнюючи насильство. У такі моменти інтелектуали й політики визначають, хто і що становить загрозу, та звертаються до страху як до «джерела єдності» проти неї.[88] Водночас джерело політично виробленого страху зазвичай подається як моральне або навіть екзистенційне, а це означає, що боротьба проти нього постає не як змагання за владу, а як боротьба за виживання.

Страх зовнішнього ворога історично слугував інструментом консолідації населення та контролю еліт. Як показав Робін, страх послідовно використовують для прищеплення певних

85 Olga Kutsenko, "From Divided Society to Civic Nation? The Rise of Civic Nationalism in Ukraine," Innovation: The European Journal of Social Science Research 39, no. 1 (2026): 24–43.

86 Kasianov, "'To Discipline and Punish'"; Komarovskyi and Volokha, "Prison for 'Likes' in the Social Networks?"

87 Див. Martha C. Nussbaum, Political Emotions: Why Love Matters for Justice (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013); Arlie Russell Hochschild, The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling, 3rd ed. (Berkeley: University of California Press, 2012); Sara Ahmed, The Cultural Politics of Emotion, 2nd ed. (Edinburgh: Edinburgh University Press), 2014.

88 Corey Robin, Fear: The History of a Political Idea (New York: Oxford University Press, 2004), 1-15.

політичних цінностей: «страх громадянської війни повинен породжувати повагу до верховенства права, страх тоталітаризму – цінування ліберальної демократії, страх фундаменталізму – підтримку толерантності та плюралізму».[89] Проте така консолідація проти зовнішньої загрози не передбачає відсутності страху, спрямованого всередину, – страху перед владою, санкціями, маргіналізацією та виключенням. Навпаки, страх – інструмент нерівності, оскільки підтримує ієрархії, в яких одні визначають, чого слід боятися, а інші коряться.[90] В Україні страх діє багатьма способами. Мільйони українців переживають страх смерті, руйнування та різноманітних втрат як реакцію на небезпеки війни. Влада й публічні діячі використовують страх, щоб мобілізувати людей до участі у війні на фронті та консолідувати суспільство проти визначених загроз. Проте риси, пов'язані з цими загрозами, не обмежуються Росією та росіянами: різною мірою вони присутні в значній частині самого українського суспільства. У результаті страх зовнішнього ворога накладається на страх репресій або маргіналізації у власній державі та суспільстві. Як доводила Ахмед, страх не просто реагує на вже наявні загрози – він активно створює розрізнення між тими, хто належить до спільноти, і тими, хто не належить.[91] Якщо сек'юритизація встановлює межі прийнятної політики, то страх стає механізмом, через який ці межі безперервно підтримуються й забезпечуються. За такого підходу єдність досягається радше через страх бути визначеним як той, хто стоїть поза нацією, ніж через спільне національне прагнення.

Отже, така форма інтеграції парадоксально становить форму фрагментації, яка водночас руйнує довіру й посилює атомізацію. Вона заважає людям формувати незалежні судження, усвідомлювати спільні інтереси та будувати форми солідарності, необхідні для колективної дії. Натомість вона збільшує соціальну дистанцію й породжує підозру. В інтерв'ю, проведених для моєї докторської дисертації, респонденти послідовно повідомляли, що можуть обговорювати основні політичні питання – ті, які впливають на життя всього суспільства і для розв'язання яких потрібне публічне обговорення, – тільки в найвужчих і найбільш довірених колах особистих стосунків, водночас стаючи дедалі обережнішими у взаємодіях із незнайомцями, колегами та інституціями. Публічне життя звужується. Масова політика стає недосяжною. Неформальна самоцензура поширюється. Результатом стає колективний відхід: соціальні відносини структуруються радше очікуванням можливих санкцій, ніж співпрацею та солідарністю. У цьому сенсі страх посилює боротьбу правлячих еліт за гегемонію, діючи водночас через примус – для тих, хто кориться із страху перед безпосередніми юридичними чи фізичними наслідками, – і через згоду – для тих, хто засвоїв межі дозволеного. Таким чином, те, що на рівні соціальних відносин постає як національна єдність, значною мірою підкріплюється страхом.

Наслідки цього афективного клімату помітні у сфері виробництва знання. Страх дедалі більше структурує академічне життя в українознавстві на всіх рівнях. Вибір теми дослідження, формулювання дослідницьких питань, мова представлення результатів – усе формується очікуванням наслідків. Цілі сфери суспільного життя, які породжують значне напруження, – насильницька мобілізація, ухилення від призову, незаконний перетин кордону, політичне ув'язнення, мовні конфлікти – фактично залишаються недостатньо дослідженими, оскільки звернення до них пов'язане з політичним ризиком. Респонденти вагаються висловлювати погляди, що відрізняються від суспільно схвалених наративів, або взагалі відмовляються відповідати: частка відмов від відповідей на чутливі питання в опитуваннях та інтерв'ю сягнула рівня, який сам по собі становить висновок про стан публічного життя.[92] Академічні незгоди

89 Robin, Fear, 4.
90 Robin, Fear, 18-20.
91 Ahmed, The Cultural Politics of Emotion.
92 Див. Kit Rickard, Gerard Toal, Kristin M. Bakke, and John O'Loughlin, "How Reliable Are

перетворюються на кампанії викриття, публічного осоромлення та вимог ідеологічної відповідності, що проявляються в колективному листі проти «незручних» дослідників, внесенні наукових публікацій до чорних списків, кампаніях проти лекцій, які вважають політично незручними. Починаєш замислюватися, чи колега прийшов на конференцію взяти участь у дискусії, чи повідомити про ідеологічні відхилення. Вагаєшся перед поданням рукопису, не знаючи, чи певне формулювання порушує чинний закон або спричинить звинувачення в нелояльності. Процес наукового рецензування перетворюється на засіб передавання погроз. Навіть визнані науковці приватно зізнаються в самоцензурі через страх маргіналізації або хибного тлумачення. Неявне припущення, що стоїть за кожним дослідженням, полягає в тому, що під час війни єдине легітимне наукове зобов'язання – служити інтересам нації. Виробництво знання підпорядковується нагляду поліцейського типу, межі якого визначає політична лояльність.

Публічна сфера, керована страхом, не може надійно виробляти знання про саму себе, а наука – достовірні знання про суспільство, яке вона вивчає. Наука, в якій страх унеможливлює відхід від панівного підходу, не може уникнути стагнації, оскільки втрачає здатність до новаторства. Молодші дослідники відтворюватимуть той самий спосіб мислення, замість пропонувати нові підходи до важливих проблем. У ширшому сенсі чим небезпечнішими стають певні питання, тим менше суспільство здатне розуміти власний стан і тим менше воно здатне уявляти альтернативи цьому станові чи навіть способи його поліпшення. Я включаю до цього опису власне становище не задля драматичного ефекту. Пишучи цей текст, я не знаю, як установити, чи порушила закон і вже стала злочинницею, чи мені ще дозволять залишатися соціологом, який ставить питання про українське суспільство та шукає відповіді на них. Те, що я не можу це визначити, – не приватна проблема, а ілюстрація стану правової системи, яку Венеціанська комісія назвала «нечіткою», коли оприлюднила висновки щодо законів про «декомунізацію».[93]

Війна, звичайно, створює реальне й безпосереднє джерело небезпеки. Ракети, окупація, вимушене переміщення та смерть – не уявні загрози, а пережиті реалії; і багато хто з тих, хто несе додатковий тягар мовної або ідеологічної підозри, переживає ці реалії з особливою гостротою. Стверджувати протилежне означало б глибоко хибно прочитати цей нарис. Саме тому, що небезпека реальна, вона стає надзвичайно потужним принципом легітимації – таким, за якого головною логікою управління стає «перерозподіл страху»,[94] а не його зменшення. Те, що подається як необхідна відповідь на екзистенційну загрозу, водночас становить механізм консолідації символічної влади певного бачення України над усіма іншими. Таким чином, суспільство поступово втрачає здатність обговорювати, яким воно хоче бути, і дедалі менше здатне включати в це обговорення всіх, хто міг би зробити суперечливий внесок. Тільки публічна сфера, в якій неоднорідність розглядають як ресурс, а не як загрозу, могла б створити основу для такої єдності, яка справді здатна підтримати суспільство під час війни й після неї.

Висновок: умови для змін

Оглядаючи тридцять п'ять років української незалежності, можна побачити закономірність: у міру того як держава дедалі глибше занурювалася в різні взаємопов'язані кризи, публічний порядок денний визначали не відповіді на їхні першопричини, а рішення у сфері політики ідентичності, тоді як деіндустріалізація, демонтаж соціальної держави та концентрація багатства в руках олігархів відбувалися здебільшого поза публічними дискусіями. Політичну

Polls in Wartime Ukraine?" PONARS Eurasia Policy Memo, no. 830 (15 February 2023), https://www.ponarseurasia.org/how-reliable-are-polls-in-wartime-ukraine/.

93 Venice Commission. Joint Interim Opinion.

94 Kyselov, "How Language Is Weaponized."

спільноту української держави переозначили в національних категоріях, а розвиток нації трактували як самодостатню мету, а не засіб поліпшення умов життя населення. З часом концепція нації звужувалася не через перехід від громадянського до етнічного націоналізму або навпаки, а через їхнє співіснування та взаємне посилення. Разом вони звузили концепцію нації значно сильніше, ніж кожен окремо: мова, культура, ідеологія, громадянська орієнтація – усе стало предметом обмежувального інституційного регулювання, яке виробляло ідеальний тип українського громадянина, відхилення від якого ставало дедалі неприпустимішим. Допустимі варіанти української національної належності звузилися настільки, що невдовзі навіть найвідданіший патріот може виявитися неспроможним відповідати її вимогам. Війна потім легітимізувала сек'юритизацію всього процесу, змусивши дивитися на складові націєтворення крізь призму загрози й безпеки.

У результаті цих процесів постав, у термінах Фуко, режим істини: рамка, яка організує владні відносини в суспільстві, виробляючи певне бачення реальності не як результат соціальних процесів, історичного розвитку й боротьби за владу, а як саму істину. Істина стоїть над критикою, сумнівом, незгодою, заздалегідь визначаючи, що можна змістовно сказати, а що виходить за межі серйозної дискусії. Вона навіть не потребує консенсусу – її просто сприймають як даність. Режим істини про Україну як державу й суспільство діє саме так, причому одночасно на двох рівнях. По-перше, він поглиблює кризу гегемонії,[95] замість того щоб її розв'язувати: стабільна гегемонна влада спирається на вироблення згоди й вимагає поступок підпорядкованим групам – вона мусить пропонувати достатньо тим, ким управляє, щоб їхня покора виглядала добровільною. Спираючись на розгалужені структури громадянського суспільства й широку інституційну інфраструктуру, цей режим до певної межі виробляє згоду. Але в міру того як межі дозволеного звужуються, а поступки змінюються виключенням і примусом, він дедалі більше покладається на примус: погрози, заборони, маргіналізацію та криміналізацію. По-друге, той самий режим істини управляє панівним політичним і академічним дискурсом про Україну через тезу, з якої починався цей нарис: що Росія – єдине джерело українських невдач. Проте якщо Росія пояснює все, тоді ніщо всередині України не потребує пояснення; а те, що не потребує пояснення, неможливо аналізувати, і те, що неможливо аналізувати, неможливо свідомо змінити. Ця динаміка не просто приховує проблему – вона поглиблює її й постійно відтворює. Йдеться не тільки про те, що в Україні щось пішло не так. Йдеться про те, що самі умови для визначення того, що пішло не так, для публічного обговорення й серйозного дослідження цього також були зруйновані.

Війна, розв'язана Росією, очевидно, становить величезну загрозу, яка руйнує українське суспільство й державу, і тільки її негайне припинення може суттєво поліпшити становище України. Але чи могло щось у сфері відповідальності українських діячів бути організоване інакше? Цей нарис – спроба визначити деякі з таких сфер. Однак його опис тільки вказує на те, що пішло не так. Він окреслює симптоми структурної кризи; наступним кроком було б глибоке дослідження їхніх причин. Належний діагноз вимагав би знайти джерело кризи й сформулювати засоби її подолання. Це потребує відповіді не тільки на запитання, що пішло не так, але й чому: чому було зроблено саме такий вибір, хто отримав від нього вигоду й хто програв, які альтернативи були закриті й ким, і які соціальні сили ще можуть дати інші результати. До того ж спрямовувати це запитання виключно до України було б недостатньо й зрештою несправедливо. Як стверджує Іщенко в цьому випуску, Україна – не аномалія, а норма або навіть «авангард світу в кризі»:[96] країна, що рухається попереду процесів, поміт-

95 Volodymyr Ishchenko, "Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine's 'East/West' Divide," European Societies 26, no. 2 (2024): 8–16, https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2275589.
96 Volodymyr Ishchenko, "The Broken Mirror of the World in Crisis," The Ukrainian Forum, готується до друку, 2026.

них, можливо, в менш гострій формі, на значній частині планети, і показує найрадикальніші варіанти майбутнього, які можуть чекати на інші суспільства, якщо траєкторія залишиться незмінною. Вихолощення демократичного обговорення, заміна політики перерозподілу політикою визнання,[97] сек'юритизація незгоди, концентрація багатства на тлі руйнування публічних інституцій – жодне з цих явищ не суто українське. У цьому сенсі запитання «Що пішло не так в Україні?» – варіант ширшого запитання про те, що йде не так у світі «демократичного капіталізму» після «кінця історії», і складність постановки цього запитання не зменшує його нагальності.

Важливо, що на це запитання неможливо відповісти з позиції страху. Будь-яку відповідь за таких умов заздалегідь сформують межі дозволеного: альтернативні пояснення або структурно придушать, або вони взагалі не будуть озвучені, або їх підштовхнуть до радикалізації, і вони стануть джерелом наступної ескалації всередині українського суспільства. Десек'юритизація публічної сфери та складових націєтворення – практична передумова будь-якої серйозної розмови про майбутнє України. Конкретно це означало б повернути політику в Україну: знову відкрити простір оспорювання влади, щоб практики, а не заборони визначали, що вважається істинним і що заслуговує підтримки. Це означало б створити умови для висловлення різних бачень сьогодення й майбутнього – щоб самі українці, а не приписи будь-якої влади, могли обмірковувати, куди і як хочуть рухатися. Це також означало б відновити умови для справжньої наукової дискусії поза пропагандою та боязким аналізом на межі дозволеного, коли ніколи достеменно не знаєш, яка межа виявиться фатальною. Ні те, ні інше не становить науки й не служить Україні.

Я завершую цей текст у Харкові, коли добігає кінця п'ятий рік війни. Пишу ці рядки в день, коли два російські FPV-дрони влітають в автомобілі моїх сусідів і вбивають їх на єдиній дорозі до нашого району – дорозі, де я знаю кожне дерево на узбіччі й кожну тріщину в покритті, дорозі, яка здавалася найбільш буденною частиною мого існування, а тому за визначенням не могла приховувати небезпеки. Цими днями я боюся їхати додому. Шукаючи безпечніший об'їзд, якого немає, я думаю: так, в Україні справді щось пішло не так, якщо найбезпечніше місце, яке я будь-коли знала, відчувається небезпечним. Чи очевидні злочини Росії дають достатню підставу взагалі перестати говорити про Україну або відкласти вивчення українського суспільства до припинення насильства? Чи цей страх скасовує всі інші, описані мною в цьому нарисі? Радше навпаки – він їх загострює. Страх перед тим, що приходить ззовні, – бомбами, ракетами, дронами, окупацією – посилюється страхом перед тим, що може прийти зсередини: ув'язненням за вподобання, насильницькою мобілізацією на вулицях, виключенням із лав «homo sapiens» за мовною ознакою. Обидва звужують можливості людей в Україні розпоряджатися своїм життям. Саме тому ми мусимо зберегти кожну можливість вивчати те, що відбувається в нашому суспільстві, обговорювати це й формулювати альтернативи. Ми не можемо дозволити собі «читати менше» про Україну. Ми мусимо постійно приділяти їй увагу, у кожному вимірі, водночас роблячи все можливе для негайного припинення війни.

97 Nancy Fraser, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age," New Left Review, no. I/212 (July–August 1995), 68-70, https://doi.org/10.64590/4rl.